

Ralf Dahrendorf

VÁLSÁG UTÁN: VISSZA A PROTESTÁNS ETIKÁHOZ?

HAT MEGJEGYZÉS

Eredeti tanulmány: Dahrendorf, Ralf (2009): Nach der Krise: Zurück zur protestantischen Ethik? Sechs Anmerkungen. In: *Merkur*, No. 720.: 373–381. [Dahrendorf 2009. június 17-én halt meg egy hosszú rákbetegség után; valószínűleg ez a legutolsó írása].

A szerző a kibontakozó és egyelőre még nehezen megnevezhető válságot a mentalitásváltozással magyarázza. A weberi takarékos kapitalizmust részben felváltotta a kölcsönkapitalizmus: a munkahelyen továbbra is a protestáns etika uralkodik, de ennek éppen ellenkezőjét követelik meg a munkán kívül, a fogyasztás világában. A válságot követő tisztító viharok többnyire mentalitásváltozást hoznak magukkal, egyelőre most még nem látszódik az új irány. Így marad az ilyenkor apatikussá, de mozgósíthatóvá váló tömeg népharagja, amely a felelősök keresésében ölt testet. Az uralkodó mentalitás azonban nem csak a vállalkozókat, a pénzügyi szférát és a politikusokat, hanem a teljes társadalmat jellemzi. A szerző szerint a válságot elhúzódó kilábalás követi majd, amely meghozza a szükséges változást: az újfajta viszonyulást az időhöz. Az eddigi rövid távú szemléletmódot középtávúra kell átváltani, mind a vállalkozások vezetőinél, mind a politikában. Előbbi a stakeholderok előtérbe kerülése biztosíthatja, utóbbinál pedig a jóléti állam finanszírozható formában történő rekonstrukciója jelezheti a változást. Nem lehet és nem is kell a takarékos kapitalizmushoz visszatérni, egy felelős kapitalizmust kell létrehozni.

ELSŐ MEGJEGYZÉS: A MAGYARÁZATOK

Aki most, 2009-ben a „válságról” beszél, annak nem kell elmagyaráznia az olvasóinak vagy a hallgatóinak, hogy miről is van szó. De a történelemkönyveknek szóló neve a dolognak egyelőre nincs. Pénzügyi válságként kezdődött, aztán gazdasági válsággá nőtte ki magát, és időközben már-már mélyreható szociális, talán politikai fordulópontnak is tekinthető. A társadalmi-gazdasági földindulás magyarázatai olyan sokfélék, mint a válságra adott reakciók. A túl speciálistól a túl általánosig ívelnek, és inkább összezavarnak, mint magyaráznak.

A spektrum túl speciális végén áll az a tézis, hogy mindaz, ami 2008 szeptembere óta a világgazdaságban történt, az amerikai kormány döntésére vezethető vissza, hogy ti. nem mentette meg a csődtől a Lehman Brothers bankot. És ezt a döntést aztán személyes animozításokra vezetik vissza, amelyek a Lehman-főnök, Richard Fuld és az akkori pénzügyminiszter, Henry Paulson között álltak fenn. Volt tehát egy egyedi döntés, amely kiváltott egy dominóeffektust: ez pedig először a pénzvilágot, majd a reálgazdaságot is megrázta. Mindezt azonban el lehetett volna kerülni, ha az USA felelős politikusai az európai utat választják, és közpénzekkel megmentik a szóban forgó bankot.

A magyarázati spektrum másik végén áll az éppen összeomlásban lévő „rendszerrel” szóló beszéd, mondván, hogy már Karl Marx is azt jóslta, hogy a kapitalizmusnak rossz vége lesz. Ez ugyan másfél évszázaddal ezelőtt volt, és ebben az időben sok minden

történt, de ez a kis haladék egyeseket nem nagyon zavar. Ők egy rendszer összeomlását látják maguk előtt, és ez sem meg nem lepi, sem szomorúvá nem teszi őket.

A szélsőségek között mindenféle politikai-gazdasági magyarázatok találhatók. A gazdasági oldalon mindenekelőtt az angolszász világ ingatlanpiacán lévő erkölcstelen-ségekre történik utalás. Az, hogy a jelzálogok a házak piaci értékének százhusz százalékát tették ki (a jövőbeli értéknövekedésre számítva), tarthatatlan volt. Az ebben rejlő kockázatot az új és cseles pénzeszközök sem tették kisebbé – épp ellenkezőleg. És a bankárok, számos tanácsadótól támogatva, az ügyfeleiket bevezették a sötétbe. Gyakran talán nem is tudták, mit tesznek. A végén a pénzügyi tranzakciókat úgy „deriválták”, hogy minden reális vonatkozás veszendőbe ment.

És itt kezdődnek a politikai magyarázatok. Ki az oka mindennek? A bankárok természetesen, akik között egypár valóságos csaló is megtalálható (gondoljunk csak Bernard Madoffra). De a politikusok is hibásak, akik olyan messzire mentek a dereguláció divatjában, hogy a végén már senki sem tudta ellenőrizni, mi történik a pénzpiacokon. Az a hit, hogy a piac ezt majd szabályozza, hatalmas tévhitté nőtte ki magát. Elkezdett terjedni az éjjeliőr állam egy új változata.

Ha egy jelenség magyarázatai ilyen sokfélék, akkor tanácsos megőriznünk a nyugalomunkat. Nyilvánvalóan még nem tudjuk, hová vezet a válság. Nem tudjuk, meddig fog tartani, és csak homályos elképzeléseink vannak az utána következő világról. A következőkben ezért a válságnak egy olyan magyarázatával próbálkozom, amely alapvetően a mentalitásokra támaszkodik. Ez a régi fogalom arra utal, hogy vannak uralkodó értékkepzetek és mértékadó beállítottságok. És nemcsak a pénzpiac kevés résztvevője osztozik ebben a mentalitásban, hanem az ügyfelek is, a ma oly sokat emlegetett „kisbefektetők”. Igazából olyan viselkedést formáló kulturális beállítottságokról van szó, amelyek egy kisebbségnél kezdődnek, de aztán az egész társadalmat áthatják.

MÁSODIK MEGJEGYZÉS: A TAKARÉKOS KAPITALIZMUSTÓL A KÖLCSÖNKAPITALIZMUSIG

Az én tézisem az, hogy a közelmúltban egy mélyreható mentalitásváltozást éltünk át, és most a válságra adott reakcióban egy újfajta átalakulás áll előttünk. A mögöttünk lévő átalakulásnak egyszerű nevet adhatunk: ez egy út volt a takarékos kapitalizmustól a kölcsönkapitalizmushoz. (Ezt az utat én már egy negyed évszázaddal ezelőtt megpróbáltam leírni.) Tehát a gazdasággal és a társadalommal szembeni uralkodó beállítottságokról van

szó. Ez nemcsak a vállalkozók és a menedzserek legkülönbözőbb beállítottságait foglalja magában, hanem a felhasználók – így a legtöbb polgár – beállítottságát is. Ez fontos, még akkor is, ha sokan nem szívesen hallják, mert inkább néhány bűnöst szeretnének pellen-gérre állítani, mintsem hogy önkritikát gyakoroljanak.

Az itt szóba kerülő mentalitásoknak van némi közülük Max Weber elemzéseéhez, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című könyvéhez ([1905] 1995). Ennek a briliáns írásnak megvannak a maga gyengéi, így például Richard Henry Tawney már korán kimutatta, hogy a kapitalizmus ott is kialakult, ahol a katolicizmus volt az uralkodó vallás.¹ De Webernek az a tézise mégiscsak helyállónak bizonyult, hogy a kapitalista gazdálkodás kezdete egy olyan készséget követelt meg, amely a közvetlen kielégülés elhagyására irányult. A kapitalista gazdaság csak akkor indulhat be, ha az emberek nem szeretnék rögtön elfogyasztani tevékenységük gyümölcsét. A legújabb korban ezt a hatást általában az állami kényszer váltotta ki. Oroszország és Kína ezért választotta a „szovjet” utat. De lehet azt is mondani, hogy Európa bizonyos részein volt egy olyan idő, amelyben a vallásos hit az embereket a nehéz munka ellenére lemondásra és takarékoskodásra szólította fel. A kálvinista protestantizmus legalábbis azt hirdette, hogy az ember a túlvilágon kapja meg a jutalmat az evilági munka fáradságáért.

Max Webernek Anglia és Amerika járt az eszében, amikor ilyeneket írt, miközben a lutheri variációnak is megtalálta a maga helyét. És Európában még találkozhatunk olyan nagyon idős emberekkel, akik még emlékeznek azokra az időkre, amikor a munka és a takarékoskodás volt a meghatározó életmaxima. (Az Egyesült Államokban a változások már korábban, az első világháború után megkezdődtek.) Azóta azonban mindenütt bekövetkezett az a mentalitásváltozás, amelyet Daniel Bell a *Cultural Contradictions of Capitalism* című könyvének (1976) több tanulmányában is leírt. Az ő központi témája ebben a könyvben: „az új vásárlási szokások kialakulása egy erősen fogyasztásra orientált társadalomban, és a protestáns etika és a puritán beállítottság ebből adódó eróziója”.

A könyv 1976-ban jelent meg. Bell már akkor is egy robbanékony paradoxont látott a kapitalizmusban. A termelés oldalán továbbra is az olyan régi értékeknek, mint a szorgalomnak és a rendnek kell érvényesülniük; de a termelés hajtóereje egyre inkább a „materialista hedonizmus és a pszichológiai eudaimonizmus”. Más szavakkal: a fejlett kapitalizmus megköveteli az emberektől a munkahelyen a protestáns etika elemeit, de ennek éppen az ellenkezőjét követeli meg a munkán kívül, a fogyasztás világában.

Amikor Bell ezt írta, akkor a gazdasági mentalitás átalakulásának utolsó lépése még nem következett be, vagyis a fogyasztási örületől a jókedvű eladósodáshoz való átmenet állapota jellemezte a korszakot. Mikor kezdődött ez a folyamat? Már a nyolcvanas években

1 Tawney a *Religion and the Rise of Capitalism* ([1926] 1998) című művében úgy érvel, hogy a vallás marginalizálása mozdította elő a modern gazdaságtársadalmak kialakulását.

voltak olyanok, akik néhány száz márkáért egy hathetes világ körüli utazásra indultak, és a valóságos költségeket még akkor is fizették, amikor a barátaik és az ismerőseik már régen megunták a Rióban és Bangkokban készült fényképeket és diákat. Daniel Bell joggal beszél a részletfizetésről mint bűnbeesésről. Most a kapitalizmus, amely korábban a takarékosági kapitalizmusból a fogyasztási kapitalizmusba alakult át, megtette az utolsó fatális lépését a kölcsönkapitalizmus felé.

És pontosan itt van a helye a realitástól a virtualitáshoz, az értékkeremtéstől a derivatívakereskedéshez vezető átmenetnek. A most elterjedt beállítottság nemcsak a takarékoskodás előtt, hanem már a fizetés előtt is megengedte az élvezetet. „*Enjoy now, play later*” – ez lett a maxima. Ez minden polgárt megragadott, még azokat is, akik ma ezt nem szívesen hallják. És ez aztán kiváló lehetőségeket kínált fel azok számára, akik arra specializálódtak, hogy a pénzből pénzt csináljanak. Ezek az emberek elkezdtek a pénzből, amely nem volt az övék, és amely talán nem is létezett, pénzt csinálni, és ezzel a szupergazdagok világába katapultáltak.

Különösen vonzó kérdés lenne, hogy milyen következménye lenne az előrehaladott kölcsönkapitalizmusnak az értékkeremtés szempontjából, vagyis az úgynevezett reálgazdaság szempontjából. A protestáns etika utolsó képviselőit importálni kellett? Vagy pedig a termelést magát is exportálni kellett azokhoz, akik még nem estek a kölcsönkapitalizmus áldozatául? Vagy pedig a gazdaság „protestáns” részének leépítéséről, vagy inkább elektronizálásáról kellene beszélnünk? Mindazonáltal az biztosnak tűnik, hogy az itt jelzett mentalitásváltozás rendkívül instabil. Minden eladósodásnak van határa. Éppen ez a válság nagy tapasztalata, aminek következtében nő a kísértés, hogy a magánemberek adósságát az állami adóssággal kell föl váltani.

HARMADIK MEGJEGYZÉS: A GLOBÁLIS ÉS A VILÁGRA KITERJEDŐ

Egyesek a válságot kapcsolatba hozzák egy olyan folyamattal, amely számukra amúgy is titokzatos: a globalizációval. Az igaz, hogy az információk fölötti univerzális rendelkezés és a határok leépítése – beleértve a vasfüggönyt is – hallatlanul kitágította a kölcsönkapitalizmus hatókörét. Az is igaz, hogy ez a kitágítás megnehezíti a szabályozást, és ennyiben például megkönnyíti a rafinált pénzeszközök kifejlesztését. Az is igaz továbbá, hogy a dominóeffektus a globalizáció jegyében még kifejelettebb, mint a nagy szabadkereskedelmi szerződések („Kennedy-szerződés”, „Nixon-szerződés”) idején. De mégis óvni kell egy következményektől teli tévedéstől.

Néhány politikai vezető azt hiszi, hogy a válság maga globális, és ezért csak globális döntésekkel lehet leküzdeni. Ez a véleménye legalábbis a brit miniszterelnöknek, Gordon Brownnak is, ha nem is az Egyesült Államok elnökének, Barack Obamának. A globális válságról szóló beszéd azonban félreismer egy nagy különbséget. A szó szigorú értelmében ugyanis csak azok a problémák globálisak, amelyek a Föld minden lakóját érintik, és ezért csak közös cselekedettel lehet leküzdeni őket. A legfontosabb aktuális példa erre a klímaváltozás. Más kérdések viszont nem annyira globálisak, mint inkább világra kiterjedő hatásúak. Bizonyos fejlemények a világ számos pontján érzékelhetők, de egészen másképp néznek ki az USA-ban és Kínában, Franciaországban és Lengyelországban. A legyőzősük ezért profitálhat egy bizonyos koordinációból, de alapvetően nemzeti, sőt helyenként regionális megoldásokat követel meg.

Lehet vitatkozni róla, hogy a bankok válsága globális tapasztalat-e. Ha a „rendszer válságáról” beszélünk, akkor arra gondolunk, hogy a gazdaság sok más aspektusa elválaszthatatlanul összefügg a bankok ama tevékenységével, hogy egy bizalommal teli klímában hitelt nyújtanak. Ezért lehet, hogy csak a globális cselekvés tudná helyreállítani a bankokba vetett bizalmat.

A válságra általában azonban (tehát a recesszióra és a kölcsönkapitalizmus mentalitásának összeomlására) ez nem igaz. Igaz, hogy itt is jelen van a nemzetgazdaságok kölcsönös függése. A süllyedő és emelkedő fejleményeknek lehet dominóeffektusuk. Ez azonban csak megerősíti a válság világra kiterjedő jellegét, az egyes vállalatok és a nemzeti gazdaságok bonyolult összefonódását; de nem teremt egy olyan globális problémát, mint amilyen például a klímaváltozás.

Ezért nem lehet egy globális erőaktussal legyőzni a válságot. Bizonyos értelemben a továbbra is domináns Egyesült Államok erőaktusa kielégítő lenne. Ennyiben tévedés azt hinni, hogy minden államnak ugyanazt kell tennie a bizalom helyreállítása és a konjunktúra fellendítése érdekében. Fontosak a nemzetközi találkozók, hogy el lehessen kerülni a „*beggar thy neighbour*”-politikákat, vagyis korlátozni lehessen annak valószínűségét, hogy túlzottan sok nemzeti döntés a szomszédok kárára szülessen. Ami azonban az egyes esetekben megfelelő, azt nem lehet általánosságban előírni.

Ezek nem érvek a világméretű szabályozás ellen. De ebben a kérdésben is pontosnak kell lennünk. A szabályok nem az összes érintett uralommentes diskurzusából jönnek létre. Inkább azt kell mondanunk, hogy a szabályok megkövetelnek egy olyan garanciális erőt, amely alátámasztja a szankcionálási mechanizmusokat. Ebben áll az eurózóna (ahogy az most létezik) nagy gyengesége; itt ugyanis egy olyan bankról van szó, amely nincs bekapcsolva egy politikai folyamatba (ahogy a Bundesbank mindig is be volt kapcsolva). Átfogó értelemben azt mondhatjuk, hogy nem lesz egy új „világgazdasági rendszer”, ha az Egyesült Államok visszavonul a garanciális hatalom szerepéből. Bretton Woods világa a

Világbankkal és valutaunióval (és közvetetten legalábbis a világkereskedelmi szervezetekkel) mindenesetre egy amerikai világ volt. Nem globális, hanem egy az USA által garantált szabályrendszer volt.

Az itt javasolt különbségtétel a globális és a világra kiterjedő problémák (és megoldások) között tehát hallatlan jelentőségű. Ha a klímaváltozás fölötti ellenőrzés globális feladatát nem ragadjuk meg minden lehetséges módon, akkor be fog következni a globális katasztrófa. A válság azonban megkövetel néhány stratégiai döntést, mindennek előtt néhány olyan országban, amelyek talán az egész világra kiterjedő hatással vannak. A nemzetközi konferenciák és a tervezett akciók szempontjából ez a megkülönböztetés hallatlan jelentőségű.

NEGYEDIK MEGJEGYZÉS: NÉPHARAG ÉS VÁLTOZÁS

Kedvező esetekben a válságok tisztító viharok. Meglehet tehát, hogy a jelenlegi válság elő fogja mozdítani a mentalitások megváltozását, aminek a végén a cselekvőknek egy tartósabb beállítottsága áll, mint amit a kölcsönkapitalizmus megengedne. Azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek egy ilyen átalakuláshoz vezetnének, mindenesetre nem láthatók. De nincs olyan benyomásunk, hogy széles körű politikai mozgalmak jönnének létre, amelyek alternatív jövőtervezeteket kínálnának föl a széles támogatottság reményében. Összességében inkább azt lehet látni, hogy a legtöbb országban sem a szélsőjobboldal, sem a szélsőbaloldal nem tudott profitálni a válságból. Ennek oka viszonylag egyszerű: a válságnak ugyan voltak áldozatai, de nem hozott létre olyan új politikai-szociális erőket, amelyek egy sikert ígérő jövőkép nevében végrehajtanák a mentalitásváltozást.

A társadalomtudós számára ez nem annyira meglepő. Ő a válság vizsgálatokor nem annyira a *Kommunista kiáltványra* (Marx és Engels [1848] 1970), hanem sokkal inkább a *Mariethal* című könyvre (Jahoda et al. [1932] 1999) gondol. Marie Jahoda és munkatársainak dolgozata nyolcvan évvel ezelőtt a nagy válság idején megmutatta, hogy azok az emberek, akik mindent elveszítenek, vagy legalábbis fenyegeti őket, hogy mindent elveszítenek, inkább apatikussá, mint aktívvá válnak. De ezek az emberek mindenesetre – és ez a gondolat a *Kommunista kiáltványban* is felmerül – mobilizálhatóak. Ők a demagógok – akik a megfelelő szituációkban arra ösztönzik őket, hogy felkeljenek és tiltakozzanak – önkéntes áldozatai. Az ilyen szituációs tiltakozások gyakran erőszakhoz kötődnek.

A brit rendőrfőnök, aki nemrégiben a következő hónapokról mint az „erőszak nyaráról” beszélt, megérdemelte a kormányzat bírálatát a maga felbújtó tézise miatt, még ha esetleg igaza is lenne. Az emberek kétféle reakciója előre látható. Az egyik a társadalmi

konfliktusok széles körű individualizálódása. Ez azt jelenti, hogy kerek-perec kimondjuk a jog és a rend megsértését, a betöréseket, a rajtaütéseket. A másik a kollektív felháborodás erőszakos kihágások formájában olyan helyeken, ahol az emberek nagy számban összejönnek – a futballpályákon, a popkoncerteken, a politikai demonstrációkon, de még a karneválokon is.

Az ilyen kitörések mögött mindig sok ember diffúz haragja áll, ami az életviszonyaik és a várakozásaik számukra nagyrészt érthetetlen rosszabbodásából táplálkozik. Általában ehhez jön még egy adag szorongás; de ezt mindig a tehetetlenség érzése kíséri. És ilyen körülmények között már nincs messze a vétkesek keresése. Pellengérre kell állítani a bankárokat, ha már nem lehet őket megégetni és kerékbe törni. És a legszívesebben még a politikusokat is elővenni! Hogy lehet, hogy a vétkesek 20 millió eurós nyugdíjjal eltűnnek Olaszország irányába, miközben a munkanélküliek száma hónapról hónapra nő, és sokaknak le kell mondaniuk a számukra kedves dolgokról? A klasszikus pártpolitika helyébe egy diffúz népharag lép.

Igy is elkezdődhetnek a változások. Azok az intézkedések, amelyeket a kormányzatok részben követelnek, részben végrehajtanak, csak egy részét képezik a válság által kiváltott változásnak. Már a rövid távú karakterük miatt is nem a legfontosabb részt alkotják, nem is beszélve arról a tényről, hogy általában új problémákat hívnak életre. A harag és a bizalmatlanság alaphangulata nem fog könnyen lecsillapodni. Inkább arra fogja kényszeríteni a cselekvőket, hogy megváltoztassák a viselkedésüket. Majd lesznek egyesek, akik itt-ott lemondanak egy-egy bónuszról. Sőt már most is vannak olyan pénzügyi menedzserek és politikusok, akik bocsánatot kérnek a tevékenységük hatása miatt. A részvényesek figyelmesebbek lesznek. A kevesek demonstratív gazdagsága legalábbis kevésbé lesz látható. A médiumok a rosszabb időkre emlékeztetnek, és arra, hogy hogyan kell a régi ruhát megfoltozni és a petrezselymet nevelni a balkonon. Egyesek azt hiszik, hogy a spekuláció csillogó világa megint értelmet adhat a realitásoknak és teret a hosszú távú gondolkodásnak.

ÖTÖDIK MEGJEGYZÉS: EGY ÚJ KOR

Felmerül a kérdés, hogy hogyan fog kinézni a világ a válság után. Erről 2009 tavaszán komolyan beszélni akarni meglehetősen kétséges vállalkozás. De van egy sor olyan fejlemény, amely legalábbis nagyon valószínűnek tűnik. A válság még el fog tartani egy darabig. Talán két évig? Vagy három évig? Ha a lejtmenetnek – vagy inkább a zuhanásnak – vége lesz, akkor a legtöbb fejlett ország szegényebb lesz. (És ugyanakkor az elszegényedés nem fog minden polgárt egyformán érinteni.) A gazdasági növekedés újabb fázisa

vélhetően sokkal lassabban fog beindulni, mint ahogy az az elmúlt évtizedekben történt. Sok országban a nagy adósságteher föl fogja zabálni a növekedés gyümölcseit. Új adókat fognak kivetni. A nagy inflációs lökés mindenekelőtt a kevésbé jómódúakat fogja sújtani.

A gazdaság és a társadalom keretfeltételei sok helyen, és éppen Európában nem adnak okot sok örömrre. De ezek kiválthatják egy újfajta mentalitás kialakulását is. Ennek magja az időhöz való újfajta viszony lenne.

Az előrehaladott kölcsönkapitalizmus egyik jellemvonása a cselekvések rendkívüli rövididejűsége volt. A derivatívakereskedők szélsőséges esetében ez azt jelenti, hogy a fiktív pénzt már tovább is adták, mielőtt egyáltalán föltehették volna a kérdést, hogy milyen reális értékek állnak mögötte. De ez csak az általános száguldás egyik része volt. Alig ért véget az egyik tranzakció, máris jött a bónuszkifizetés a résztvevőknek. A vállalatok fejlődéséről már nem évente, hanem negyedévente, sőt még rövidebb időnként adtak ki nyilatkozatokat. A vezető menedzserek már nem léptek fel hosszú távú perspektívákkal; sokaktól meglepően rövid idő után egy arany kézfogással már el is búcsúztak. A politikusok ugyan állandóan panaszkodtak a rövid távú gondolkodásra, de egyre inkább maguk is osztoztak ennek gyengeségeiben.

Az időhöz való újfajta viszonyoknak a csúcson kellene elkezdődnie. A menedzszerfizetésekre vonatkozó kérdés – ami a népharag egyik forrása – abban a pillanatban megoldható lesz, amikor a bevételt a hosszabb távú eredményességhez kötik. Ebből az alkalmából a felügyelőbizottságoknak és más felelősöknek olyan utódlási szabályokat kellene alkotniuk, amelyek a vállalatok csúcsán lejátszódó kevésbé transzparens váltásokat is normalizálni tudnák. A vállalatok csúcsán a középtávú gondolkodás szükségképpen átgondoltabb tervezéshez vezetne, és több kiszámíthatósághoz a foglalkoztatottak részére, tekintettel a flexibilitásra vonatkozó elvárásokra, amelyeket a modern gazdaságok mindenkivel szemben támasztanak.

Ebből az alkalmából megint a döntések középpontjába kerülhet egy olyan fogalom, amely a szélsőséges kölcsönkapitalizmus éveiben feledésbe merült: a *stakeholder* fogalma. Ez mindazokat jelenti, akik nem részei a vállalatnak, tehát nem *shareholderek*, de mégis egzisztenciálisan érdekelték valamely cég sikeres fennmaradásában: ide tartoznak a beszállítók és a vásárlók, de mindenekelőtt annak a közösségnek a lakói, amelyekben az adott vállalat működik. Számukra nem is annyira a beleszólás a fontos, mint inkább az, hogy a menedzsment elismerje az érdekeiket; ez pedig azt föltételezi, hogy a vezetők túl-néznek a tányér szélén, és nemcsak a következő negyedév nyeresége és bónuszkifizetési lebegnek a szemük előtt.

Az új időperspektíva szorosan összefügg a szigorú értelemben vett globális kérdések megoldásával is. A klímaváltozás elleni küzdelem politikájából (sokkal inkább egy ilyen politika hiányából) láthatjuk, hogy a rövid vagy a közép távú gondolkodás határozza-e

meg a cselekvőket. Talán szükség van döntő eseményekre, hogy ezek előmozdítsák a jövőbeli cselekvéseket. Bangladesnek, sőt Hollandiának lehetőség szerint el kell merülnie a tenger hullámaiban, mielőtt Al Gore vagy Nicholas Stern üzenetét meghallanák.²

Egy újfajta viszony az időhöz (a gazdaságban és a társadalomban) az a központi mentalitásváltozás, amely létrejöhet a válságból. Újabban sokat beszélnek bizalomról és felelősségről. Mindkettőre szükség van; de mindkettő feltételezi, hogy a vezetőik szélsőségesen rövid távú gondolkodása megszűnjék. Ahhoz, hogy ez megtörténjék, a menedzsmentnek meg kell szabadulni a maga elrugaszkodott álláspontjától, és megint azokat kell szem előtt tartania, akiknek a jólétéért és fájdalmáért a döntéshozók felelősek. E mentalitásváltozás támogatásához részben reális, részben szimbolikus intézkedésekre van szükség. A reális és a megalapozható menedzserbevételek mindkettőt teljesítik; és ennyiben lényeges kiindulópontot alkotnak. Hosszabb távon elkerülhetetlen a jóléti államnak egy olyan rekonstrukciója, amely a flexibilitás és a biztonság finanszírozható kombinációjára épül. És vannak más olyan gyakorlati változások is, amelyek azt dokumentálják, hogy újabb időperspektívák határozzák meg a politikai gazdaságtant.

HATODIK MEGJEGYZÉS: A FELELŐS KAPITALIZMUS

Vissza kellene tehát térnünk a boldog emlékezetű protestáns etikához? Valószínű egy ilyen visszatérés? A válasz az utóbbi kérdésre így szól: inkább nem. És ezzel az első kérdés el is esik. Keynes mögé nem lehet visszaparancsolni a modern nemzetgazdaságokat, és Keynes nyomán az örökkévalóságban való gondolkodás (azzal a reménnyel, hogy a túlvilágon minden megtérül) elvesztette a maga vonzerejét. Jó oka van annak, ha az új időperspektívával összhangban közepes, és nem hosszú időtávról beszéltünk. Átlátható időtávokról van tehát szó, évtizedekről, és nem évszázadokról.

A protestáns etikához való visszatérésre tehát nem fog sor kerülni. De mégis lehetséges és kívánatos a régi erények újrafelélesztése. Teljesen nem fogjuk tudni feloldani a kapitalizmus Daniel Bell által megfogalmazott paradoxonját: a modern kapitalizmus hajtóereje olyan preferenciákon nyugszik, amelyek a modern kapitalizmus módszerét egyenesen gyengítik. Kevésbé elvontan fogalmazva: a munka, a rend, a szolgálat, a kötelesség a jólét előfeltételei; a jólét maga azonban élvezetet jelent, szórakozást, örömet és kikapcsolódást. Az emberek keményen dolgoznak, hogy a szó szigorú értelmében fölösleges dolgokat hozzanak létre. Itt helyénvaló, ha emlékeztetünk Ludwig Erhard mértéktartásra vonatkozó

2 Lásd Giddens (2009).

figyelmeztetésére. Az is fontos, hogy az emberek ne veszítsék el az életszínvonal fontos elemeihez (ebben az értelemben a realitáshoz) való kapcsolódásukat.

Van a válság utáni világnak neve? A kérdőjel, amellyel ez a fejtegetés kezdődött, továbbra is megmarad. Túlzottan sok bizonytalanság tiltja meg a határozott állásfoglalást az egyik vagy a másik lehetőség mellett. A takarékosági kapitalizmushoz nem fogunk visszatérni, de talán vissza fogunk térni egy olyan rendhez, amelyben az értékteremtés legalább lefedi a szükségletek kielégítését. A „rajnai kapitalizmus”, vagyis a nagy szervezetek konszenzusára épülő gazdaság valószínűleg eljutott a maga végéhez. Még azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy a beleszólás rendszere segített-e és segít-e a válság legyőzésében. Ha a kérdésre nem lehet egyértelműen igenlő választ adni, akkor el kell gondolkodnunk a *stakeholder* figyelembevételének új formáiról. A kölcsönkapitalizmust mindenestre egy elviselhető mértékre kell visszacsavarni. Szükség lenne valami olyasmire, amit „felelősségteljes kapitalizmusnak” nevezhetnénk, miközben a felelősség fogalmában már benne van a közép távú perspektíva mint új idő.

De a nevek csak visszhang és füst. Sok minden szól amellett, hogy a reális fejleményekről, és ne a fogalmakról vitatkozzunk. A „szociális piacgazdaság” képlékeny, ritkán definiált fogalma minden praktikus célnak eleget tesz. (Azt mindenesetre csak sajnálni lehet, hogy Angela Merkel nem tudott érvényt szerezni az „új szociális piacgazdaságra” vonatkozó programjának.) De a lényeg az, hogy minden konjunktúracsomag és mentőernyő előtt a válságnak nem szabad elhomályosítania az időre irányuló pillantást. Ezekben az években dől el, hogy milyen világban fognak élni a szabad társadalmak következő generációinak polgárai.

Fordította: Weiss János

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bell, Daniel (1976): *Cultural Contradictions of Capitalism*. Basic Books.

Dahrendorf, Ralf (1984): *Reisen nach Innen. Aspekte der Zeit*. DVA.

Giddens, Anthony (2009): *The Politics of Climate Change*. Polity Press.

Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans ([1932] 1999): *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*. Új Mandátum Könyvkiadó.

Marx, Karl – Engels, Friedrich ([1848] 1970): *A kommunista kiáltvány*. Kossuth Könyvkiadó.

Tawney, Richard Henry ([1926] 1998): *Religion and the Rise of Capitalism*. Transaction Publishers.

Weber, Max ([1905] 1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi Könyvkiadó.